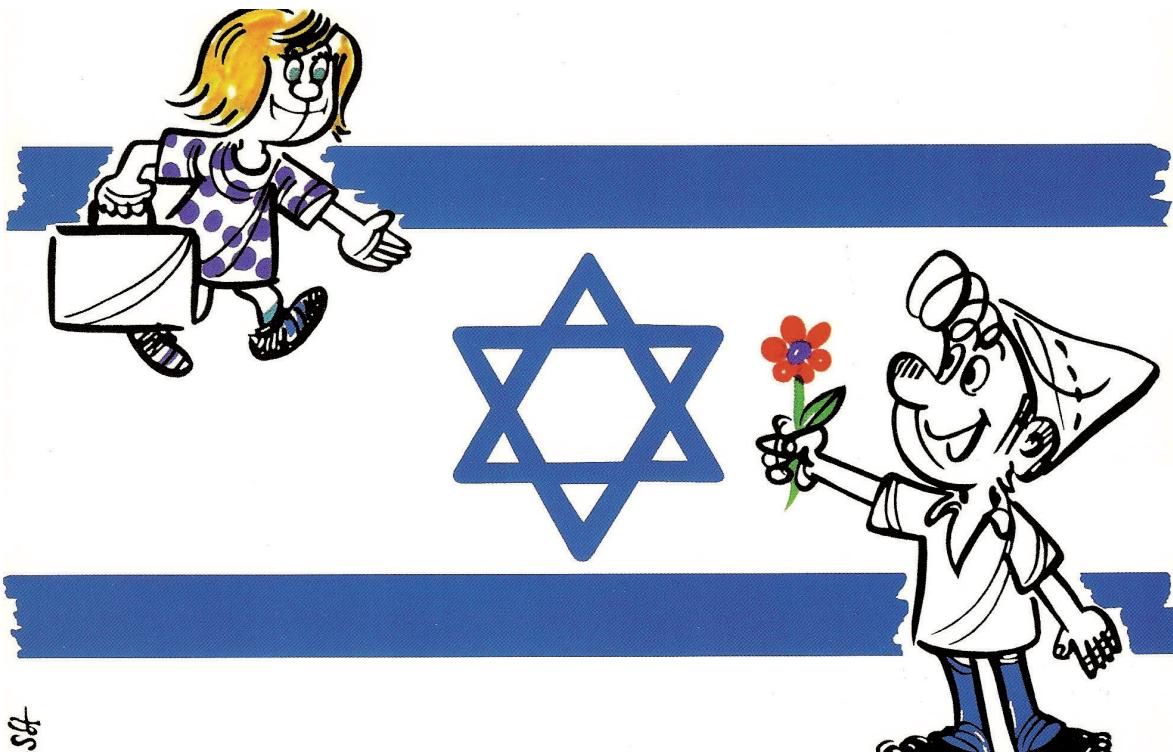

התקווה

מסע רב-תחומי בעקבות המנון הלאומי

טסף

מדריך למורים מלאוה בתקליטור

מאת
ד"ר אסתרית בלצן

www.edu.gov.il/tal/portal

משרד החינוך, המזכירות הпедagogית, האגף לתוכניות ולפיתוח תכניות לימודים, ירושלים התשס"ט

כתיבת הספר, תכנון ועריכת התקליטור – ד"ר אסתרית בלצן

הוועדה המלווה:

ד"ר צופיה יודע, מ"מ מנהלת האגף לתוכניות ולפיתוח תוכניות לימודים, משרד החינוך

ד"ר יעל שי, מפמ"ר מזיקה במשרד החינוך

ד"ר ליה לאור, מרכזת תוכנים ותוכניות במזיקה באגף לתוכניות ולפיתוח תוכ"ל במשרד החינוך (עד שנת התשס"ז)

ד"ר יהושע רוזנברג, מ"מ מרכז אשכול רוח ויהודות באגף לתוכניות ולפיתוח תוכ"ל במשרד החינוך

רישום תווים: פרופ' משה זרמן

عيוב העטיפה: ד"ר אסתרית בלצן, ציפי שנקלר

איור העטיפה: בול "התקווה" ליום העצמאות 2008 באדיבות גליה אלבין אלמדייה בע"מ והשירות הבולאי

עיצוב: סטודיו ברוך נאה (ענת)

בחירת חומרים גרפיים: ד"ר אסתרית בלצן

עריכת הלשון: אמןון שנון, ליורה הרציג

טיפול בזכויות יוצרים: ז'קלין אגם

ליוי ההפקה: מיקי תוסיה-כהן, מרכזת תוכנים במזיקה באגף לתוכניות ולפיתוח תוכ"ל במשרד החינוך (משנת התשס"ז)

ביצוע גרפי ולוחות: ארט פלוט, ירושלים

© כל הזכויות על המדריך והתקליטור שמורות למשרד החינוך, התשס"ט 2009

© כל הזכויות על המילים, הלחנים והביצועים שמורות לאקו"ם וליזטרים

© כל הזכויות לצירות האמנות וلتצלומים שמורות לאמנים, צלמים, מוזיאונים ולמאגרי התמונות לאקו"ם

ולחוצאת הספרים **מעלות** – הוצאה ספרים בע"מ, רח' קרליבך 29 ת"א, טל. 03-5614121

"בָּן, בַּמְסֻתְּבֵר זו הַדָּרֶךְ הַמְנוּנִים:
מִתְחִילִים כְּשִׁיר שֶׁל חֲבָר תִּמְהוֹנִים...
וְלִבְסּוֹף הַגָּה... פְּתָאֵם אוֹ לֹא פְּתָאֵם...
תִּזְמְרוֹת עֹבֶרֶת וְעַם מִצְדִּיעַ דָּם".

מתוך "המנון ומחבריו", נתן אלתרמן

תוכן העניינים

9	1. "התקווה" – שיר אחד, יחיד ומיעודן
9	א. עוד לא אבדה תקוותנו
10	ב. מניין כוחה של "התקווה"?
12	ג. מה אומרת לנו "התקווה"?
15	2. איך המנון נולד? המנון ולאום בעולם
19	3. ההמנון שלנו
19	א. הרקע לצמיחת המנון – "חיבת ציון" וראשית הציונות
20	ב. ניצני המנון – שיריו "חיבת ציון"
20	1. השושנה – דמעת הליצן (1860)
24	2. חoso, אחים, חoso (1883)
25	3. אם אשכחך – ומשורר שנשכח (1888)
27	ג. "תקוותנו" – השיר ומחברו
34	ד. מ"תקוותנו" ל"התקווה" – כור היתוך ישראלי
36	ה. מניגנת "התקווה"
38	1. שיר עגלונים רומנים
40	2. אידלסון והמקורות העממיים ל"התקווה"
40	3. הדיאטילות יהדות ספרד ואשכנז ב"התקווה"
41	4. מקורות זרים
44	5. "התקווה" ו"המולך" מאט סמאנַה
46	6. לחנים זרים בזמר העברי
47	ג. משיר הווי – להמנון
50	ז. "התקווה" נאבקת להכרה
52	ח. איימבר בהר הרצל – סוף דבר
54	ט. שאלות סיכום
55	4. "התקווה" ושרביט המנצח – מסע סימפוני
59	5. הרוגעים הגדולים של "התקווה"
59	א. "התקווה" האסורה, 1936
59	ב. שירת "התקווה" של ניצולי ברגן בלזן, 20.4.1945
61	ג. "התקווה" בפי "עלוי הגמדום", 1947-1945
62	ד. "התקווה" ביום הכרזת המדינה, 1948
63	ה. "התקווה" מעל פסגת הר הצופים, 1967
64	ו. שאלות לעובדה עצמית

65	6. "התקווה" – מבחר ביצועים
65	א. קהל ישראלי שר "התקווה" – ביצועים בראשי הזמנים
65	ב. סולנים – מברברה סטריסנד לשירת חד
66	ג. עיבודים תזמורתיים
67	ד. עיבודים מקהילתיים
67	ה. קו המשווה – טבלת השוואות ושאלות
68	7. "התקווה" – הדימ ופולמוסים בתקשות: עיתונות, רדיו וטלוויזיה
68	א. בעיתת הייצוגיות
69	ב. משבר 1932
71	ג. המנון השני – "ירושלים של זהב", 1967
78	ד. לקרת יובל למדינה, 1998
79	ה. 2008 – שישים שנה למדינה
79	1. השר שלא שר
80	2. "התקווה" – עתיד?
80	3. כבodo של המנון?
81	4. שאלות פתוחות
82	8. התייחסות ל"התקווה" בשירי רוק ישראליים בשנים האחרונות
82	א. התקווה לא עובר גלגול"צ (אביב גפן)
84	ב. החלום יגוע אם נאבד את התקווה (סאבלימינל והצל)
86	9. התקווה על מסך הקולנוע
86	א. "משחו לרוץ אותו" ומלחמת לבנון השנייה, 2006
88	ב. "לך לשולם גשם", סרט תיעודי על גלגול התקווה, 2007
90	10. "התקווה" שלי – פרויקט אישי
92	נספחים
92	11. הרחבה למורה למוזיקה ולהובבי המוזיקה
92	א. המנון זהות לאומי במוזיקה אמנויות: המלחין כתבנית נוף מולදתו
92	1. היידן והמנון האוסטרי ב"רבייעית הקיסר"
93	2. בטහובן, הסימפוניה התעשיית והמנון אירופה
95	3. ורדי ו"שירת העבדים העבריים" מתוך האופרה "נבוקו"
96	4. מלחמת המנוניים ב"פתחה 1812" מאט צ'ייקובסקי
98	5. הפוואה הסימפונית "המולךבה" מאות סטנה ו"התקווה"
104	6. עבודה עצמית לתלמידי בגרות במוזיקה

110	ב. התקווה כנושא מרכזי בזמר העברי, מקום המדינה ועד היום
111	1. הן אפשר (חיים חפר/דוד זהבי, 1948)
112	2. מחר (נעמי שמר, 1963)
114	3. שיר לשלום (יעקב רוטבליט/אייר רוזנבלום, 1969)
116	4. מרדף (ירון לנדרון/נחום היימן, 1970)
118	5. לו יהיה (נעמי שמר, 1973)
120	6. אין לי ארץ אחרת (אהוד מנור/קורין אלאל, 1982)
122	7. שיר התקווה (אביב גפן)
123	8. התקווה (סבלימינאל והצל)

12. הרחבה למורה בספרות

124	א. "חיבת ציון" בספרות העברית – בין "השכלה" ל"תחייה"
125	ב. ההשכלה
127	ג. "חיבת ציון" ושירותו של אימבר
132	ד. שירת התחייה – ביאליק וטשרניחובסקי
134	ה. שלושה מחזורי Tessie נגד המליצה – מאימבר לאלתרמן
135	ו. המנון ומחברו – נתן אלתרמן
136	ז. שאלות סיכום

13. הרחבה למורה לאזרחות ולסוציאולוגיה

137	א. ישיבת ועדת הכנסת בנושא חוק המנון (2002)
147	ב. חוק הדגל, הסמל והמנון המדינה (2004)
148	ג. שאלות סיכום

14. תקליטור "התקווה" – פירוט קטיעים וממצאים בתקליטורים המצורפים

15. דוגמאות תווים

תודה

"התקווה" – שיר אחד, ייחיד ומינוחד

א. עוד לא אבדה התקוותנו

"המְסֻדָּר יַעֲבֹר לִדְוּם. עַמּוֹד דָוּם.
המְסֻדָּר יַכְתִּיר אֶת נְשָׁקָו. הַכְּתָף שָׁק.
המְסֻדָּר יַזְגִּל אֶת נְשָׁקָו. זָגֵל שָׁק.
הַקְּהֵל מַתְבִּקֵשׁ לְקוֹם לְשִׁירַת 'הַתְּקֻווָה'".¹

זה קורה כשהקהל כם על רגליו ושר את "התקווה".
פתאום באה המנגינה הנושנה ומלכדת את כולם סביב בשורה גדולה.
לפעמים, ברגעוי ניצחון, היא מלאת עצמה ותהיילה.
לפעמים, בעצרות זיכרון, היא ח賴ית כתפילה.
לפעמים, בטקסים, שרים אותה סתם כי "חיים".
לפעמים, כشنשבעים, היא ניצבת בין המתים לחיים.
לפעמים, באספות ובעצרות, היא מושרת בהתלהבות גדולה.

יש שהיא מתחילה את דרכה בגישוש ובאי-ביטחון. אבל בהגיע המשפט "עוד לא אבדה
תקוותנו" שיר כבר כל הקהל באמונה שלמה. [\[תקליטור 1 רצועות 1 ר-2\]](#).

תמיד יש שהוא מחזק בשירה המשותפת הזאת. חוסן של מסורת, של השתייכות עם אחד, לשפה אחת, לגורל אחד, בדרך ארוכה וכואבת. תחושה חזקה כי גם אם הארץ סוערת ואדמתנו בוערת – "התקווה" תמיד נשארת.

האם שאלת את עצמך פעם – מניין שאבה "התקווה" את כוחה?
בעמודים הבאים ננסה להבין כוח זה ולפענחו.

¹ משפטים אלה נאמרים מדי שנה בטקס פתיחת אירופי יום העצמאות במדינת ישראל.

קהל בתפוצות בשירת "התקווה", באדיבות גליה אלבין

ב. מניין כוחה של " התקווה"?

כוחו של השיר נעה בנושא שלו – " התקווה ". התקווה היא ציפייה לעתיד טוב יותר, האמונה שהאושר בא, שהוא שחלום יתגשם. " בمكانם שבו יש חיים – תימצא התקווה ", אמרו חכמי יוון ורומי², ואצלנו אומרים – " טוביה תקוות החיים ",³ " התקווה תפיח רוח- חיים בלב איש לעבוד ולהיות ".⁴ החלטם יגוע אם נאבד את התקווה.⁵ כי מה יותר מעודד, מחזק, מקיים נופלים, מקיים נרדמים ונונtan כוח למתויסרים מאשר **תקווה** ?

כוחו של השיר באוניברסליות שלו – זהו שיר שצליליו פוזרים על פני כל אירופה, על פני אומות שונות, שפות שונות ותרבותות שונות לאורך מאות שנים. כל הצלילים הללו מתאחדים לבסוף בהמנון שלנו.

כוחו של השיר בההיסטוריה שלו, בשורשו הרבים והמפוארים. " התקווה " היא שיר ישן נושן, המלווה אותנו משך יותר ממאה שנה. ימיה של " התקווה " ארוכים פי שניים מימייה של מדינת ישראל.

כוחו של השיר במשמעותו ובתפקודו בכל אירוע בחיינו במדינת ישראל – צלילי ההמנון מלוחים את דגל המדינה המתנפנף ברוח, את גיבורי האומה ומנהיגיה בימים של הצלחות ותרועות וביםים של יגון וחיכרון. ההמנון הושר וקודש ברגעים אחרונים של נידונים למוות ועולי גרדום. ספורטאים ישראליים מזיללים דמעה בשומעם אותו כשהוא מלאה הענקת מדליות בתחרויות ואולימפיאדות. ילדי בית ספר שרירים ומשננים אותו בכל אירוע וטקס. חיילים שרמים אותו בטקס השבעה ובairוועי הנצחה.

כוחו של השיר בשייכות שלו – זהו המנון שנוצר על ידי העם, נבחר על ידי העם ומושר בפי העם. ההמנון שייך לכלם וכולם שייכים לו. " התקווה " מלאה אותנו ופעילה אותנו בימי חג ובימי חול, בימי אבל ואפילה במשחקי כדורגל ...

השיר **מחייב** אותנו למקום, לעמוד דום, לתת כבוד למיליט ולמנגינה. השיר **מצהה** אותנו כיהודים וכעם אחד – " כל עוד בלבב פנימה / נפש יהודי הומיה ". השיר **מציג** את ארצו בראש מעינינו – " עין לאיזן צופיה ". השיר **מתעד** אלפיים שנות גלות, בעברית בהטעמה אשכנזית (מלעילית) ישנה – " מזרח ", " איזון ".

קשה להאמין שאוצר גדול כל כך של מידע ורגש גלום בשיר אחד, יחיד ומיחוד – " התקווה ".

2 אריסטו (יוון, 322-384 לפנה"ס): " התקווה היא חלומו של האדם הער ".
קיקרו (רומא, 43-106 לפנה"ס): " במקום שבו יש חיים, יש גם התקווה ".

3 מתוך דברי תמר לאמנון ברומן העברי הראשון **הבת ציון** (1853) מאת אברהם מאפו (1808-1868).

4 מתוך "משפט עמי", אמרו המפורטים של הסופר פרץ סמולנסקין מס' 1884. ראו פרק 3.

5 ראו סאבלימינל בדיסק המצורף, רצעה 28.

ג. מה אומרת לנו " התקווה ?"

התקווה

מילילים: נפתלי הרץ אימבר

לחן: עממי

התקווה

5
הַיְהוּ מָחִילִים כִּי־פְשֵׁעֲנֶיךָ בְּבָבָל עַד־כֵּל
9
בְּבָבָל עַד־כֵּל צָלָעַ מְהֻנָּתְמִיא־אָגָּם
13
אָגָּם פְּנִים־בְּתָנוֹתָךְ תְּקִנָּה אָבָבָל עַד
17
עַד־לְשָׁרוֹן יְיוֹאָצָא נָעָצָא אָרָבָשָׁי שְׂיָעָם יוֹתָלָה

כל עוד בלבב פנימה
נפש יהודיה חומיה
ולפאתני מזרח קידימה
עין לציון צופיה

עוד לא אבדה התקוותני
התקווה בת שנות אלףים,
להיות עם חפשי בארץנו
ארץ ציון וירושלים.

כולם מכירים את השיר, אך רובנו לא באמת מקשייבים לצלילים ולמילילים. אם נתעמק, נתעכ卜 ונקרוא אותו לאט, נגלה כי סיפור ארוך מסתתר מאחוריו כל מילה במשפטיו, מסתמן בכל צליל במנגינותיו.

במשפט אחד מתאר השיר את התקוות הממושכת והמיוסרת של היהודי לחזור לארץ ישראל ולהיות בה עם חופשי. זהו משפט תנאי: כל זמן היהודי רוצה להגיע לארץ ישראל, יש התקווה לעם לשוב לארצו. כך התקווה האישית, האינטימית, בלשון יחיד בבית א' – התקווה שפועמת בלב, רוגשת בנשמה, מסתכלת בגעוגעים לירושלים – הופכת להיות הצהרה קבוצתית, לאומית בלשון רבים בבית ב': "עוד לא אבדה התקוותנו להיות עם חפשי בארץנו".

השיר כתוב בעברית מליצית בהשראה תנ"כית. כל מילה שאולה מן המקורות! כשאימבר כתב את המילים האלה, השפה העברית לא הייתה שפה חיה, זורמת, מדוברת. היא הייתה שפת קודש, שפת חכמים, שפת חלומות כמוסים וגעוגעים.

להלן ביאור מילים וביטויים מתוך "התקווה":

כל עוד – כל זמן ש...

"**כל עוד...עוד**" – צירוף מילים זה מהו כפל לשון, המותח את ציר הזמן עוד ועוד, וMBOLIT את האמונה האיתנה בנצחיות העם היהודי.

בלבב – בתוך הלב. המילה "בלבב" עצמה היא הכפלת המלה "לב".⁶ המילה "לבב" בסמוך למילים "כל" ו"נפש", מופיעה בתפילה "שמע ישראל", תפילה שיהודים מצווים לומר פעמיים ביום: ⁷ "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד. ואהבת את ה' אלהיך, בכל לובבך נפשך, ובכל מאנך" (דברים ז', ד-ה).

נפש הומית – נפש משותקת, נסורה, מתגעגעת. "מה תשתותח נפשי וממה תתחמי עלי" (תהילים, מ"ב, יב).

ולפאתה – מהמילה פאה – פינה, צד, עבר. **ולפאתה מזраה** הכוונה לפניה לצד מזרח, שהוא הכוון לאرض ישראל ולירושלים מהתפללים ממערב, מאירופה. ארון הקודש בבית הכנסת עומד בכוטל המזרחי הצופה למקום הר הבית. כך נושאים המתפללים עיניהם תמיד מקום בית המקדש בירושלים (משנה, מסכת ברכות, פרק ד', ה).

קדימה – שלוש אפשרויות לפירוש המילה, ושתיים מהן יוצרות סטירה: קדימה מושון התקדמות לקדמה לאומית בעtid; לעומת קדימה מושון "קדם" – פניה אל העבר, אל המסורת: "חיש ימינו בקדם" (איכה ה', כא). סטירה פנימית זו בין קדימה לאחרונה, בין התקדמות לבין הטרפוקות על העבר הרחוק, נמצאת במהותה של הציונות ומלווה את ההיסטוריה של "התקווה" לאורך השנים. עוד יתכן פירוש שלישי – קדימה מושון כיוון מזרח, לצד קדמים (רוח קדמים – רוח מזרחית, מדבנית). אלא שאז לפניו שיבוש פיטוי, יש לומר קדמה, כתוב: "צפנה ונגבה, וקדמה וקמה" (בראשית י"ג, יד).

צופיה – צורה מליצית של המילה צופה (משקיפה). יש כאן גם צליל של ציפייה. כפל הלשון כאן מבטא אחדות גוף ונפש: גם העין הצופה, גם הנפש המצפה – שתיהן שואפות לציוון.

עוד לא אבדה תקוותנו – הביטוי לקוח מחזון העצמות היבשות בנבואה יחזקאל (ל"ז, יא-יב):⁸

"הנה אמורים, יבשו עצמותינו ואבדה תקוותנו נגזרנו לנבי".

"לכנו הנבא ואמרת אליהם, פה אמר אדני ה':

הנה אני פתח את-קברותיכם... והבאתי אתכם אל-אדמת ישראל".

עבר? עתיד? מבחינה תחבירית, הצורה המקובלת היום למשפט תנאי היא: "כל עוד בלבב... לא אבדה תקוותנו". אך לאמרה "עוד לא אבדה תקוותנו" (זמן עבר) יש תוקף של הצהרה על-זמנית החובקת עבר, הווה ועתיד.

בת שנות אלפיים – שקיימת אלפיים שנה. הרומנים הגיעו את עם ישראל מארצו בשנות 70 לספירה, אחרי חורבן בית שני. ממש מתחילה ספירת אלפיים שנות גלות, ומשם התקווה המתמשכת לחזור לארץ ציון וירושלים.

⁶ כפל לשון סקלרי נמצא גם בשם של היוצר: המילה "לב" מופיעה בשמו של מחבר התקווה, נפתלי הרץ איימר, וגם בשמו של חוזה המדינה בנימין זאב הרצל ("הרץ" פירושו לב, בגרמנית).

⁷ בשחרית ובערבית מדי ים.

⁸ הביטוי "עוד לא אבדה תקוותנו" מופיע גם בהמנון הפולני שנתרחבר בידי ויביצקי – "עוד לא אבדה פולין כל עוד אנו חיים". על השפעות המונונים זרים, ראו בפרק "תקוותנו – השיר ומחברו", עמ' 27.

ארץ ציון וירושלים – היום היינו אומרים בפשטות, ארץ ישראל. אך לא תמיד כונתה ארצנו בשם זה. כאשר אברהם אבינו הגיע לארצנו, היא נקראה "ארץ כנען". השם "ישראל" היה שמו של יעקב אבינו ("ויאמר לא יעקב יא אמר עוד שמן כי אם ישראל כי שרת עם אללים ועם אנשיות ותוקל"). בראשית ל'ב, בט). בעבר שנים ניתן השם "ישראל" לממלכת עשרת השבטים (שנפרדו משבטי יהודה ובנימין והקימו ממלכה משלהם, כמו תואר בספר מלכים א'). בגלות השתרש המונח "ציון" בהתייחסות לארץ ישראל.

"**ציון**" הוא שם של המצודה היבוסית בירושלים שנכבה בידי דוד המלך. המילה מופיעה לראשונה בשמואל ב', ה', ז-ט: "וילפְּךָ דָּוֹד אֶת מִצְּדַּת צִיּוֹן – הִיא, עִיר דָּוֹד ... וַיֵּשֶׁב דָּוֹד בְּמִצְּדָה, וַיַּקְרָא־לָהּ עִיר דָּוֹד". במשך הזמן התרחבה משמעותה של המילה. המילה "**ציון**" הפכה לכינויים המקראי של ירושלים, מלכות יהודה, ארץ ישראל ועם ישראל.

יתכן כי מקור המילה "**ציון**" במילה "**ציהה**" (שפירושה – מדובר צחיח), והכוונה היא לנוף מדבר יהודה, בוואק ים המלח, כפי שהוא מצטיר בעיני המשקיף מהרי ירושלים.

ציון וירושלים – שתי המילים הקשורות במלכות דוד, בימי הזוהר של עם ישראל בארצו. מן המילה ציון נגזרות התנועות הלאומיות היהודיות במאה ה-19: המשורר נפתלי הרץ אימבר היה חבר בתנועת "**חיבת ציון**", תנועה עממית למען יישוב ארץ ישראל ובנינה, שהתחפחה בmourה אירופה משנת 1880 ואילך. בעקבות "**חיבת ציון**" כמה הציונות, התנועה הלאומית המדינית היהודית בהנהגתו של הרצל (1897).

עכשו, אחרי שברור לנו מה אומרות המילים, עולה השאלה:

איך זה ששיר אחד מבטא חלק רוח של עם שלם לאורך תקופה ארוכה כל כך?

המדובר בשיר שהפוך במשך הזמן להמנון. השיר המקורי נכתב ברומניה בשנת 1878 בידי המשורר נפתלי הרץ אימבר (1856-1909) תחת הכותרת "**תקותנו**". הכוורת, המילים והלחן עובדו בידי אנשי מפתח בעלייה הראשונה במושבות הארץ, בין השנים 1888-1905.⁹ השיר המתוקן, תחת הכותרת " **התקווה**", הפק להמנון במהלך המאה ה-20.¹⁰

מהו המנון ואייך הוא נולד?

⁹ הלحن הוצמד לשיר בראשון-לציון ב-1888 בידי שמואל כהן (1870-1940), אז צעיר בן 17 שעלה ארואה מרומניה. הכוורת שונתה מ"**תקותנו**" ל" **התקווה**" בידי העורך אברהם משה לונץ, שהדפיס את השיר בשירון העלייה הראשונה **שירי עם ציון** ב-1895. שינויים משמעותיים נעשו בידי המורים דוד לין (1903), שנייני סדר הבתים) ומטמור-כהן (1905), שנייני המילים בבית שני). ראו פירוט בפרק 3 ד.

¹⁰ אליהו הכהן, **התקווה: משיר להמנון**, עם הוצאה בול "התקווה" ביום העצמאות תשס"ח, 2008.